

קטע מאגדת 'כסא שלמה' שנתגלה בגניזה*

אלון תן עמי

דמותו המופלאה של שלמה המלך מופיעה באגדות רבות מימי הביניים, והן מתארות את חכמתו, את עושרו ואת גדולתו. אגדות שונות מספרות על בניית בית המקדש וארמון המלך. אחת האגדות מפליגה בתיאור כסאו של שלמה. היא נשענת על הפסוקים מספר מלכים (א' יח-כ): 'ויעש המלך כסא שן גדול ויצפהו זהב מופז. שש מעלות לכסה וראש עגל לכסה מאחוריו וידת מזה ומזה אל מקום השבת, ושנים אריות עמדים אצל הידות. ושנים עשר אריים עמדים שם על שש המעלות מזה ומזה, לא נעשה כן לכל ממלכות'. הנוסח הקדום של אגדה זו מופיע בתרגום שני למגילת אסתר,¹ הכולל אגדות ומדרשים רבים,² ובכלל זה תיאור של כסא המלך שלמה.³ המגמה הרווחת במחקר נוטה לתארך תרגום זה לסוף המאה השביעית – תחילת המאה השמינית.⁴ נוסחים אחרים של אגדה זו מופיעים במדרש אבא גוריון⁵ ובמדרש פנים אחרים,⁶ ויש בהם שינויים ותוספות לעומת הנוסח בתרגום שני.⁷

* ברצוני להודות לפרופ' גרעון בוקה שהסב את תשומת לבי לכתב היד המתפרסם במאמר, לפרופ' שאול שקד ולרב עזרא קורח שסייעו לי בפענוח כתב היד ובתרגומו, לפרופ' עלי יסיף שקרא את תרגום נוסח האגדה שבכתב היד ועודד אותי לפרסמו, ולד"ר עדנה אנגל מן המכון לפלאוגרפיה בבית הספרים הלאומי בירושלים על תארוך כתב היד.

1 תרגום שני למגילת אסתר (המכונה בקיצור תרגום שני) מכונה גם 'תרגום ירושלמי', כפי שמציין רש"י בפירושו לדברים ג, ד. בפירושו למלכים א' י, יט מכנה רש"י תרגום זה 'הגדת מגילת אסתר', וניתן להבין שמדובר במדרש יותר מאשר בתרגום. בפירוש בעלי התוספות למסכת בבא בתרא מכונה תרגום זה בשם 'תרגום אחשוורוש' (ראה: בבא בתרא ק ע"ב, ד"ה 'הכוכין'). השווה: יט"ל צונץ, הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית, ירושלים תש"ז, עמ' 40 ועמ' 264 הערה 87.

2 B. Ego, *Targum Scheni zu Ester*, Tübingen 1996, pp. 3–58.

3 eadem, 'All Kingdoms and Kings Trembled before Him: תרגום שני ראה: The Image of King Solomon in Targum Scheni on Megillat Esther', *Journal for the Aramaic Bible*, 3 (2001), pp. 65–66; אגו (לעיל, הערה 2), עמ' 159–168.

4 חוקרים העלו השערות שונות ביחס לתארוך התרגום: למן המאה הרביעית ועד למאות השלוש עשרה והארבע עשרה. ראה: אגו (לעיל, הערה 2), עמ' 21–25.

5 מדרש אבא גוריון, א, בתוך: ש' בובר, ספרי דאגדתא על מגלת אסתר, ווילנה תרמ"ז, א ע"ב – ד ע"ב.

6 מדרש פנים אחרים, נוסח ב, שם, כט ע"א-ע"ב.

7 ראה פירוט הנוסחים השונים אצל: ל' גינצבורג, אגדות היהודים, ה, רמת גן תשל"ה, עמ' 199, הערות

בדורות האחרונים זכתה לפרסום גרסתו של ביאליק לאגדה זו.⁸ בעיבוד המדרשים השונים של אגדת 'כסא שלמה' נשען ביאליק בעיקר על הנוסח המופיע בתרגום שני, אם כי הוסיף לו פרטים ממקורות אחרים.⁹

תיאור כסא שלמה מופיע בפרגמנטים משלושה כתבי יד שנתגלו בגניזה, ובהם קטעים שמקורם ככל הנראה בשלשה מקורות שונים של תרגום מגילת אסתר. הם פורסמו בעבר בידי רימון כשר ומיכאל קליין.¹⁰ כתבי היד הללו תוארכו למאות העשירית-החמש עשרה. להלן נציג נוסח חדש מן הגניזה של אגדה זו ונשווה בינו ובין הנוסחים האחרים.

א. אפיון כתב היד ותארוכו

קטע הגניזה המתפרסם להלן הוא כ"י קמברידג' T-S NS 164.76 והוא כתוב ערבית יהודית.¹¹ במיקרופילם שבמכון לתצלומי כתבי יד עבריים בבית הספרים הלאומי בירושלים מופיעים שני דפים מאותו כתב יד שהושמו זה בצד זה וצולמו יחדיו משני עבריהם. העמוד הימני בדף השני הוא המשכו של העמוד השמאלי בדף הראשון והוא מביא את אגדת כסא שלמה. חלקים מן הצילום בעמוד השני אינם ניתנים לקריאה בנקל והטקסט שבו קשה לפענחו. בעמוד הימני של הדף הראשון, שהוא המשכו של העמוד השמאלי בדף השני, מופיע נוסח של האגדה על רבי יהושע בן לוי ומלאך המוות המוכרת מן התלמוד הבבלי (כתובת עז ע"ב) וממקורות נוספים.¹² נראה אפוא שלפנינו

M. Gaster, *The Exempla of the Rabbis*, ;502 עמ' א, תל אביב תשס"א, עמ' 70-69; G. Salzberger, *Salomos Tempelbau und Thron in der semitischen Sagenliteratur*, Berlin 1912, pp. 55ff. החלק השני בחיבורו של זלצברגר עוסק בהרחבה בתיאור כסא שלמה במקורות השונים. הפרק הרביעי בחלק זה מוקדש לתיאור הפרטים שעיתרו את הכסא, ובכלל זה שש המעלות שהיו לו, בעלי החיים שסבבו אותו, וייעודו ככס המשפט של המלך. זלצברגר אף מביא מקבילות מן התרבות המוסלמית למוטיבים שונים המשולבים בכסא. וראה: H. Schwarzbaum, *The Chronicles of Jerahmeel*, New-York 1971, pp. 84-85

8 ח"נ ביאליק, ויהי היום – דברי אגדה, תל אביב תשי"ז, עמ' צב-צה. וראה גם: ח"נ ביאליק ו"ח רבניצקי, ספר האגדה, תל אביב תשכ"ב, עמ' צה.

9 ראה פירוט המקורות אצל מ' בן יחזקאל, 'ספר "ויהי היום"', כנסת, ו (תש"א), עמ' 54-53.

10 R. Kasher and M.L. Klein, 'New Fragments of Targum to Esther from the Cairo Genizah', *Hebrew Union College Annual*, 61 (1990), pp. 89-124

11 R. Brody, *A Hand-List of Rabbinic Manuscripts in the Cambridge Genizah Collections*, 1, Cambridge 1998, p. 51

12 על התפתחות הגרסאות של אגדה זו ראה: ר' קושלבסקי, ר' יהושע בן לוי ומלאך המוות, האנציקלופדיה של הסיפור היהודי: סיפור עוקב סיפור, בעריכת י' אלשטיין, א' ליפסקר ור' קושלבסקי, א, רמת גן תשס"ה,

שני דפים נפרדים, שאינם עוקבים, הלקוחים מכתב יד אחד, שצולמו משני צדיהם זה בצד זה.

מבדיקת צילומי כתב היד¹³ עולה כי הכתיבה היא מזרחית בינונית. סגנון כתיבה זה מוכר לנו למן המאה השלוש עשרה והוא עדיין שימש ככל הנראה אף לאחר המאה השש עשרה. סגנון זה מאפייני בין היתר טקסטים קראיים. עם זאת, ניתן להעריך כי הטקסט נכתב במזרח (מצרים?) סביב המאות הארבע עשרה – החמש עשרה.

בסוף הקטע ששרד משני העמודים העוסקים באגדת רבי יהושע בן לוי ומלאך המוות מוזכר שמו של רבן גמליאל. בהתפתחות הגרסאות של האגדה, מופיע לראשונה רבן גמליאל כמי שמתווך בין מלאך המוות לר' יהושע בכ"י פרמה 2295 (דה-רוסי 563), כתב יד מצפון צרפת המתוארך לשלהי המאה השלוש עשרה.¹⁴ לראשונה נדפסה אגדה זו בחיבור ההלכתי כלבו בנאפולי בשנת 1490, תחת הכותרת 'דין מעשה דר' יהושע בן לוי'.¹⁵ בחיבור הלכתי זה, שנכתב בידי מחבר עלום שם, מופיע לפני האגדה על ר' יהושע בן לוי ומלאך המוות קטע שכותרתו 'דמות כסא שלמה', ומובא בו נוסח של האגדה הפותח בציטוט הפסוק 'בימים ההם כשבת המלך אחשורוש' (אסתר א, ב), בדומה לתרגום שני.¹⁶ אף שנוסח האגדות המופיע בכתב היד מן הגניזה (בערבית יהודית) אינו תואם את הנוסח המופיע בספר כלבו (בעברית), ייתכן ששני הנוסחים שאבו ממקור קדום אחד, שכן שניהם מתוארכים בסבירות לאותה תקופה. אף ייתכן כי כתב היד וכ"י פרמה, כלל אוסף מן הגניזה בהיקפו המקורי, בדומה לספר כלבו, של אגדות ומדרשים בצד חיבורי מוסר והלכה.

עמ' 261–279. הנ"ל, סיגופים ופיתויים: הסיפור העברי באשכנז על פי כתב יד פרמה 2295 (דה רוסי 563), ירושלים תש"ע, עמ' 25–49, 300–302.

13 בדיקת תצלומי כתב היד בוצעה בידי ד"ר עדנה אנגל מן המכון לפלאוגרפיה בבית הספרים הלאומי בירושלים.

14 לאפיון כתב יד זה ראה: ב' ריצ'לר (עורך), כתבי היד העבריים בספריית הפאלאטינה בפרמה – קטלוג, ירושלים תשס"א, עמ' 458–460; ר' קושלבסקי, סיגופים ופיתויים (לעיל, הערה 12), עמ' 5–11.

15 קושלבסקי, האנציקלופדיה של הסיפור היהודי (לעיל, הערה 12), עמ' 263–265.

16 ספר כלבו, למברג 1860, צא ע"א – צב ע"א.

ב. נוסח כתב היד¹⁷

T-S NS 164.76

מקור

ע"א¹⁸

1. מנתצב ויקאבלה מן אל שמאל.....
2. [מ]נצוב אלכפוף ופי אלדרגה אל.....
3. סאדסה מן אלימין פוק אליחמור צורה רים
4. מנתצב ויקאבלה מן אלשמאל צורה וחש
5. יסמו גרופית מנצוב אלכפוף אליה עלי
6. הדה אלצורה כאנת אלסת אב[ו]אב אלדי
7. ללכרסי ועלי כל ראס מנהא צורה {א}
8. אנסאן חי נאטק¹⁹ ובגאנב אגרופית
9. עפרית²⁰ מן אלעפארית מתל אשמדאי
10. וגירה כדלך עלי סת אבואב אלדי ללכרסי
11. וכאן ידור באל כרסי סבעין מנבר באזא
12. שבעים זקנים וי"ב זרגונה דרב תטל
13. ומע כל [ז]רגונה אנסאן מן דהב ואסמה
14. [מכ]תוב ומע אול צורה אדם הראשון
15. ואסמה [פו]קה מכתוב ומע אל [ת]אני
16. [צורה] שת ואסמה פוקה מכתוב ומע
17. [צו]רה אל ג' צורה שם ואסמה פוקה

- 17 בפענוח כתב היד להלן נעשה שימוש בסימנים הבאים: () קריאה בספק; [] שחזור אות שנמחקה או ניטשטשה; { } כתיבה מיותרת (מילוי שורה); {{ }} כתיבה מעל השורה או מחוצה לה. בתרגום לעברית נוספו הסימנים הבאים: () תוספת להבנה טובה יותר; [] שחזור טקסט. המהדורה מבוססת על המיקרופילם של קטע הגניזה במכון לתצלומי כתבי יד עבריים, ס' F 31233.
- 18 העמוד בצדו השמאלי של המפתח הראשון במיקרופילם, שהמשכו בצדו הימני של המפתח השני (עמוד ב).
- 19 במסגרת ניסיון הפענוח של מילים אלה עלתה האפשרות שמדובר במילה אחת: 'חונאטק', שנכתבה במקום המילה 'חונאטק' (הה"א הוחלפה בחי"ת); מכל מקום, התרגום צריך להישאר: 'אדם' חי מדבר'.
- 20 המילה הערבית 'עפרית' מוצאה במילה הפרסית 'afrid', שפירושה 'נברא', ופירוש המילה בהקשר שלנו הוא 'שד'. אני מודה לפרופ' שאול שקד על הערה זו.

ע"ב

1. מכתוב [ומע] אל צו[רה] [אל] [ד' אברהם] [ואסמה]
2. פוקה מכתוב ומע ... [צו]רה {{יצח}ק}}
3. ואסמה פוקה מכתוב[ב].....
4. צורה יעקב ואסמה פו[ק]ה מ[כ]תוב[ב] [ומע]
5. אל ז' צורה משה.....
6. [ואס]מה פו[ק]ה מכתוב[ב] [ומע].....
7. עלי..... ואסמה פוקה [מכתוב]
8. ומע אל צורה אל ט צורה קהת ואסמה פו[ק]ה]
9. מכתוב ומע אל ע[אשר]ה צורה עמרם
10. [ואסמה] פוקה מ[כתוב] ומע אל יא צורה
11. א[ל]ד[ד]ו[אס]מה פוקה מכתוב ומע אל יב
12. צורה מיד[ד] [וא]סמה פוקה מכתוב
13. אסדין עצי'מין..... מתקא{{בלין}}
14. גא[ל]סין עלי אדנ[א]בהם ועלי [ר]ווס[הם]..
15. כרסי אל מ[לך].....
16. צפיחה מן דהב
17. כהנים אל ג'.....
18.
19.

תרגום

ע"א

1. ניצב, ועומד כנגדו מצד שמאל
2. נוטה אליו ובמדרגה (מעלה) ה'
3. שישית, ומצד ימין על היחמור דמות ראם
4. ניצבת ומולו מצד שמאל דמות חיית טרף
5. שקוראים לה גרפית נוטה אליו, ב'

6. צורה זו היו ששת מערכי²¹ (המדרגות) אשר
7. לכסא, ובראש כל אחד מהם צורה
8. של אדם חי מדבר, ובצד הגרפית
9. שד מהשדים כמו אשמדאי
10. ודומיו, כך על ששת מערכי (המדרגות) של הכסא.
11. והיו סביב לכסא שבעים קתדראות כנגד
12. שבעים זקנים ושנים עשר זמורות (גפן) מצילות ממעל,
13. ולכל זמורה איש מזהב ושמו
14. כתוב, והצורה הראשונה (של) אדם הראשון
15. ושמו עליו כתוב, ולשני
16. צורת שֵׁת ושמו עליו כתוב ול־
17. צורה השלישית צורת שֵׁם ושמו עליו

ע"ב

1. כתוב ולצורה [הרביעית צורת אברהם ושמו]
2. עליו כתוב ולצורה [החמישית צורת יצחק]
3. ושמו עליו כתוב.....
4. צורת יעקב ושמו עליו כתוב ול־
5. שביעית צורת משה.....
6. ושמו עליו כתוב ול....
7. ושמו עליו כתוב
8. ולצורה התשיעית צורת קהת ושמו עליו
9. כתוב [ולעשירית] צורת עמרם
10. ושמו עליו כתוב ולאחת עשרה צורת
11. אלדד ושמו עליו כתוב ולשתים עשרה
12. צורת מידד ושמו עליו כתוב
13. אריות גדולים [מקבילים]
14. יושבים על זנבותיהם, ועל [ראשיהם] ...
15. כס המלך....

21 נראה כי המילה 'אבואב' מתייחסת לבעלי החיים שהיו על המדרגות.

- 16. טס מזהב.....
- 17. כוהנים שלשה.....
- 18.
- 19.

ג. הנוסחים השונים של האגדה

בכדי לעמוד על ייחודו של נוסח הגניזה ראוי להשוותו לנוסח המופיע בתרגום שני, שהוא כאמור אחד המקורות החשובים והמרכזיים של האגדה על כסא שלמה.

הוא שלמה מלכא רבא דעבד כורסיה רבא דמלכותא חפי יתיה דהבא טבא דאופיר... ודין הוא עובדא דכורסיה קיימין עלוי תרין עסר אריון ולקיבילהון תרין עשר נשריא דדהבא... וריש סגלגל הוה לכורסיה מלעיל אתר בית מותביה דמלכא וליה שתא דרגין דהבין דכתיב ויעש המלך כסא שן ושש מעלות לכסא וכן על דרגא קדמיתא רביע תורא די דהבא ולקיבליה אריא די דהבה(!)... ועל דרגא שתיתאה רביע בר נצא דדהבא ולקיבליה יונה די דהבא... ועיל מריש כורסיה קיימא מנרתא די דהבא... וקיימין לקביל סטרא דמנרתא שבעא קנין דמנרתא די דהבא דצירין עליהון שבעא אבהת עלמא. אילין שמהתהון אדם קדמאה ונח ושם רבא ואברהם ויצחק ויעקב ואיוב ביניהון ולקביל סטרא תינינא דמנרתא קיימין קנין אחרנין דצירין עליהון שבעא חסידי עלמא ואילין שמהתהון לוי קהת עמרם משה ואהרן ואלדד ומידד וחור נבייא ביניהון... ותחות מינה קביעא אגנתא רבתא די דהבא דמליא מישחא דזיתא דכיא דמקריבין מיניה משחא לבוצינא דמנרתא וציר עלה עלי כהנא רבא ותרתין שבלין דדהבא נפקין מן אגנתא רבתא וצירין עלוי תרין בנוי דעלי חפני ופנחס ובגו שבלין די דהבא נפקין תרין צנתרין דדהבא דצירין עליהון תרין בנוי דאהרן נדב ואביהוא... ועיל מן רישי כורסיה קביעין שבעין כורסיון די דהבא די עליהון יתבין שבעין סנהדרין דיינין דינא קדם מלכא שלמה... ועיל מרישי כורסיה קביעין ביה עשרין וארבעה גפנין די דהבא דעבדין טללא למלכא שלמה.²²

22 תרגום: 'הוא שלמה המלך הגדול שעשה כס מלכות גדול, ציפה אותו זהב טוב מאופיר... וזה הוא מעשה הכסא: שנים עשר אריות ניצבים עליו ומולם עליו ומולם שנים עשר נשרים מזהב... וראש עגול היה לכסא מעל למקום מושב המלך, ולו שש מעלות זהב, שנאמר: "ויעש המלך כסא שן... (ו)שש מעלות לכסא", וכן על המעלה הראשונה רובץ שור מזהב ולמולו אריה מזהב... ועל המעלה השישית עומד נץ מזהב ולמולו יונה מזהב... ומעל לראש הכסא עומדת מנורת זהב... ומול צדה של המנורה ניצבים שבעה קנים של מנורת

בנוסח אחר של האגדה, המופיע בכ"י מינכן 222, המתוארך למאה השש עשרה,²³ מופיע פירוט נרחב באופן יחסי של מעלות הכסא, ובכלל זה תיאור האבנים הטובות המשובצות בו, בעלי החיים, כלי הזהב ודמויות שונות שניצבו בצדו, אופן ירידת המלך שלמה מן הכסא, מקום הכסא במקביל לכסא הכבוד של האל, ותיאור שד המוליך את שלמה בין שמים לארץ. בין היתר מופיע בנוסח זה התיאור הבא:

אמר ר' יוחנן העמידם המלך שלמה לכסא אחד מימין ואחד משמאל כבש בימין וזאב בשמאל צבי מימין ודוב משמאל חמור (!) מימין ופיל משמאל ראם מימין וגרפית משמאל וסוף כולם העמיד בן אדם ונגדו שד... אמר ר' יוחנן היאך היה דרך שלמה לעלות ולישב בכסא נוטלו שור בקרניו והיה נותנו לאריה והיה מזהירו ואומר לו הזהר במלך שלמה שלא ירע (!) בו דבר ואריה נותנו לאיל ואיל נותנו אל נמר ונמר לכבש וכבש לזאב וזאב לצבי וצבי לדוב ודוב ליחמור ויחמור לפיל ופיל לראם וראם לגרפית וגרפית לאדם... ואדם נותנו לשד ושד היה נותנו ופורח בו ומוליכו בין שמים לארץ...²⁴

נציין את ההבדלים המרכזיים העולים מהשוואת נוסח הגניזה לנוסח תרגום שני:

זהב, ועליהם מצוירים שבעת אבות העולם. אלה שמותם: אדם הראשון ונח ושם הגדול ואברהם ויצחק ויעקב ואיוב ביניהם, ואל מול צדה השני של המנורה ניצבים קנים אחרים שמצוירים עליהם שבעת חסידי עולם, ואלה שמותם: לוי, קהת, עמרם, משה ואהרן ואלדד ומידד וחור הנביא ביניהם... ותחתייה קבוע אגן זהב גדול מלא שמן זית זך שמעלים ממנו שמן למאור המנורה, ומצויר עליו הכהן הגדול ושתי שיבולי זהב יוצאות מן האגן הגדול ומצוירים עליהן שני בניו של עלי, חפני ופנחס, ומבין שיבולי הזהב יוצאות שתי צנתרות זהב שמצוירים עליהן שני בני אהרן, נדב ואביהוא... ומעל לראש הכסא קבועים שבעים כסאות זהב שעליהם יושבים שבעים סנהדרין השופטים משפט לפני המלך שלמה... ומעל ראש הכסא קבועים בו עשרים וארבעה גפנים מזהב המצלים על המלך שלמה; תרגום שלי. ראו: תרגום שני (למגילת אסתר), בתוך: 'מונק, ספר אני לדודי, ברלין תרל"ו, עמ' 5-6 (בדילוגים). מונק לא תרגם את הקטע, וגם במהדורות המדעיות של גרוספלד (באנגלית; להלן, הערה 25) ושל אגו (בגרמנית; לעיל, הערה 2) לא מופיע תרגום לעברית. התרגומים בעברית לנוסח שבתרגום שני (המוזכרים לעיל בהערות 7-8) אינם מילוליים והם גם הושפעו מן הגרסאות של כתבי היד השונים. עיבוד עברי לנוסח זה ראה, בין היתר: 'ש פרחי, עשה פלא, ירושלים תשט"ו, עמ' ל-לה.

23 ראה: M. Steinschneider, *Die Hebräischen Handschriften der K. Hof- und Staatsbibliothek in München*, München 1895, p. 100. J. Perles, 'Thron und Circus. in München, Nוסח זה פורסם בידי 'פרלס: 21 des Königs Salomo', *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums*, 21 (1872), pp. 128-136. אף ילינק הדפיס נוסח זה, תחת השם 'כסא ואיפורדומין של שלמה המלך'. ראו: א' ילינק, בית המדרש, ה, ירושלים תשכ"ז, עמ' 34-39.

24 כ"י מינכן 222, 222-352 (בדילוג).

- (א) בעלי החיים שניצבו על המעלה השישית הם: נץ מזהב ויונה מזהב בתרגום שני, וראם וגרפית בנוסח הגניזה. אלה מוזכרים, יחד עם היחמור הניצב במעלה החמישית, בנוסח של כ"י מינכן שצוטט לעיל.²⁵
- (ב) בנוסח הגניזה מופיעים אדם מַדְבָּר ושד (דוגמת אשמדאי) בכל אחד מששת מערכי המדרגות של הכסא, מה שאין כן בתרגום שני. יש לציין כי בנוסח כ"י מינכן מוזכרים אדם ושד בסוף סדר בעלי החיים שהעלו את שלמה לכסא (אם כי אין הם מופיעים מעל כל אחת מן המדרגות, שלא כמו בנוסח הגניזה).
- (ג) מניין זמורות הגפן מזהב שהצלו על המלך מעל ראש הכסא הוא עשרים וארבע בתרגום שני, ואילו בנוסח הגניזה מופיעות שתים עשרה זמורות, ולכל אחת מהן דמות אדם מזהב ששמו כתוב עליה.
- (ד) שמות שנים עשר האנשים מזהב המופיעים על הזמורות בנוסח הגניזה כוללים את שמות שבעת אבות העולם ושבעת חסידי העולם, שתרגום שני מציין שהם מצוירים על שבעת קני המנורה משני צדיה. עם זאת, שני שמות הושמטו – איוב וחור²⁶ כדי להגיע למספר (הזמורות) שתים עשרה. כמו כן, שמו של נח, המופיע ברשימת אבות העולם בנוסח תרגום שני, מוחלף בנוסח הגניזה בשמו של שת. עוד יש לציין, כי בנוסח הגניזה לא שרד שמה של דמות הצורה השמינית, לאחר משה (הדמות השביעית) ולפני קהת (הדמות התשיעית), וסביר כי הדמות החסרה היא אהרן, המופיע לאחר משה ברשימת חסידי העולם.²⁷

25 אף שבכ"י מינכן תואמים בעלי החיים המופיעים על שש המעלות, ובכלל זה על המעלה השישית, את נוסח 'תרגום שני' (א50–ב50), הרי בהמשך האגדה מוזכרים (בשמו של ר' יוחנן) סדר העלאת שלמה לכסא, ובעלי החיים חמור (ייתכן שמדובר בשיבוש של 'חמור'), ראם וגרפית (א52). בדומה לנוסח הגניזה. לפיכך נראה שתיאור הכסא בנוסח האגדה בכ"י מינכן (שזמנו מאוחר) לוקט ממקורות שונים. כך, למשל, תחילת האגדה (א50–ב51) כתובה ארמית, ואילו המשכה כתוב עברית. בכ"י מינכן יש שיבוש: המילה 'שונרא' מוחלפת ב'נישרא' בתיאור בעלי החיים על המעלה החמישית, ככל הנראה בשל הופעת המילה 'נישרא' בתיאור המעלה הרביעית. שיבוש דומה מופיע בנוסח שפרסס מונק לתרגום שני, שבו המילה 'נישרא' מופיעה כשיבוש של המילה 'נימרא' בתיאור המעלה השלישית (מונק [לעיל, הערה 22], עמ' 5). והשווה לנוסח המופיע במהדורות המדעיות: אגו [לעיל, הערה 2], עמ' 69; B. Grossfeld, *The Two Targums of Esther (The Aramaic Bible)*, Minnesota 1991, p. 109

26 במספר כתבי יד מופיע שמו של חגי הנביא במקום שמו של חור. ראה: גרוספלד, שם, עמ' 110.

27 בתרגום שני מופיע באותה רשימה של חסידי העולם שמו של לוי לפני קהת (בכ"י פריס 110, מן המאה החמש עשרה, ובכ"י מינכן אין מופיע שמו של לוי), ובאופן זה מופיעים ברשימת 'שבעת חסידי העולם' שמותם של שמונה אנשים! ייתכן שזה שיבוש, אך אולי יש למנות את אלדד ומימד כאחד (אם כי בנוסח הגניזה מופיעים שני אישים אלה בנפרד). אף שיתכן כי שם הדמות השמינית (לפני קהת) היה לוי, סביר יותר שמדובר באהרן.

(ה) בנוסח הגניזה ישנה חזרה על נוסחה המדגישה כי בכל אחת משתים עשרה הדמויות שמה של הדמות נכתב עליה.

שבעים הקתדראות המוזכרות בכתב היד מן הגניזה כנגד שבעים הזקנים שהיו סביב הכסא מקבילות לתיאור הכסאות מזהב שעליהם ישבו 'שבעין' (ה)סנהדרין' המוזכרים בתרגום שני. זאת ועוד, בסוף הקטע שנתגלה בגניזה מופיעים: 'אריות גדולים מקבילים היושבים על זנבותיהם', וכן טס מזהב והמילה 'כהנים', והם תואמים באופן כללי לפרטים המוזכרים בנוסחי האגדה השונים.²⁸

בכתב היד מן הגניזה מופיע שמו של אשמדאי כדוגמה לשד שהיה בצד הגרפית. ככלל, שמו של אשמדאי אינו מופיע פעמים רבות בגניזה, ואת הטקסטים הבודדים שהוא מופיע בהם ניתן לחלק לשני סוגים עיקריים: קמעות וקטעי השבעה המופיעים בספרים של מתכונים ושל מרשמים מְגִיִּים ('מְגִיָּה תְּעוּדָתִית'),²⁹ וטקסטים של אגדת שלמה ואשמדאי, הנסמכת על מקורות שונים בתלמודים ובמדרשים ('מְגִיָּה סְפּוּרָתִית').³⁰ ב'מְגִיָּה תְּעוּדָתִית' נדירה הופעתו של אשמדאי ואין עושים בשמו או בדמותו שימוש תדיר לצורכי השבעות וכשפים.³¹ עם זאת, במקרים בודדים מופיע אשמדאי גם בספרים

28 כך למשל בכ"י מינכן: 'מהו אצל הידות אלו שני אריות היו עומדים אחד מימינו ואחד משמאלו... (א54); וביחס למילה 'כהנים' ששרדה בכתב היד מן הגניזה: 'ולתחות מינה קביע אנגא דדהבא דמלי משח זיתא דכיא דמקרבין מינה משחא לבוצינא דמנרתא וציר עליה כהנא ותרין שובלין דדהבא נפקין מן אנגא רבתא וצירין עליהון תרין בני עילי (!) חפני ופינחס' (שם, 350).

29 על מְגִיָּה סְפּוּרָתִית ומְגִיָּה תְּעוּדָתִית בתקופת הגניזה ראה: ס' וסרסטרום, 'הפרק שטרם נכתב: הערות לקראת היסטוריה חברתית ודתית של המגיה במסמכי גניזת קהיר', פעמים, 85 (תשס"ה), עמ' 44–46.

30 ראה: א' תן עמי, 'אגדת שלמה ואשמדאי בכתבי יד מן הגניזה הקהירית', גנוז קדם, ד (תשס"ח), עמ' 91–118.

31 בפרסומים שהתפרסמו בשנים האחרונות ובהם חומר מְגִי מן הגניזה נעדר לגמרי שמו של אשמדאי או שהוא מופיע במקומות בודדים. ראה למשל בשלושת הכרכים שהוציאו שפר ושקד: P. Schäfer and S. Shaked, *Magische, Texte aus der Kairoer Geniza* [Texte und Studien zum antiken Judentum 42, 64, 72], Tübingen, vol. 1, 1994, vol. 2, 1997, vol. 3, 1999. בפרסום מקיף זה לא מוזכר אשמדאי ולו פעם אחת. בעשרים ותשעה קטעי הגניזה שפרסמו נווה ושקד מופיע אשמדאי בשני קטעים בלבד (ראה להלן). ראה: J. Naveh and S. Shaked, *Amulets and Magic Bowls, Aramaic Incantations of Late Antiquity*, Jerusalem 1985; idem, *Magic Spells and Formulae, Aramaic Incantations of Late Antiquity*, Jerusalem 1993. אחד מן הקטעים הללו נידון גם בספרם של שיפמן ושוורץ: L.H. Schiffman and M.D. Swartz, *Hebrew and Aramaic Incantation Texts from the Cairo Genizah: Selected Texts from Taylor-Schechter Box K1* [Semitic Texts and Studies 1], Sheffield 1992.

של מתכונים מגיים³² ובקמעות³³. כתב היד שבו מופיע קטע האגדה על כסא שלמה נמנה עם הטקסטים המאופיינים כ'מגיה ספרותית', ונראה כי שמו של אשמדאי נוסף בידי מחבר הנוסח של האגדה בערבית-יהודית (או שמא בידי המעתיק), בהשפעת האגדה המפורסמת המופיעה בתלמוד הבבלי ובמדרשים השונים על הדחת שלמה המלך בידי שד זה.³⁴ אשמדאי מוזכר כאן כשד רגיל (להבדיל מתיאורו השכיח כ'מלך השדים'), ללא כל ייחוד או תואר גלווה, וקיימים שדים דומים לו. בחירתו כדוגמה לַשֵּׁד בכתב היד מן הגניזה יכולה ללמד על היותו שד מוכר – ואולי אף פופולרי – לקהל קוראיו ושומעיו של הטקסט, כפי שהוא ידוע לנו מן הנוסחים השונים של אגדת שלמה ואשמדאי. ייתכן שהופעתו הנדירה ב'מגיה התעודתית' ואף בטקסטים של 'מגיה ספרותית' נעוצה בשוני הקיים בין התרבות האורלית שרווחה בקרב השכבות העממיות לבין העיסוק בשד זה בקרב שכבת המלומדים והמְגִיקוּנִים.

ד. סיכום

קטע הגניזה שונה מן הנוסחים המוכרים של אגדת כסא שלמה. יש בו מוטיבים ייחודיים והוא מביא בדרך שונה פרטים שונים של עיצוב הכסא, כגון בעלי החיים שניצבו על מעלות הכסא וסביבו, צורות אדם מְדַבֵּר ושדים, זמורות גפן המַצְלוֹת על הכסא, ודמויותיהם של אבות העולם ושל חסידי העולם. כמו כן, בנוסח זה מופיעים פרטים שאינם מוכרים לנו בנוסחים אחרים של האגדה, כמו אדם חי מְדַבֵּר ושד מעל כל אחת משש המדרגות של

32 נווה ושקד, נוסחאות מגיות, שם, עמ' 216–219, פרסמו מתכון שמוזכר בו אשמדאי בצירוף שם התואר 'קלילא', כאחד הכוחות הדמוניים שאליהם פונה המגיקון. במתכון מגי מאוסף מוסרי (Mosseri VI 17:4) מופיע אשמדאי כאחד מארבעה מלכי השדים המולכים בארבע רוחות העולם, המלך המולך על צד מערב. עוד יש לציין מתכון מגי שנמצא בכ"י T-S AS 142.18, שחלק ניכר מן הכתוב בו לא נשתמר ומשום כך מטרותו אינה ברורה, שמוזכר בו אשמדאי כמי שמשביעים אותו לצורך השגת מטרותו של המתכון.

33 בקמע שנכתב עבור אשה הרה בשם חביבה בת זהרה, המופיע בכ"י T-S K1 18.30, שפורסם בספרם של נווה ושקד, נוסחאות מגיות (לעיל, הערה 31), עמ' 152–157, ובספרם של שיפמן ושוורץ (לעיל, הערה 31), עמ' 69–82. אשמדאי מופיע בקמע זה פעמיים כ'מלך השדים', ראשית כמי שלימד את שלמה על שבע הרוחות הפוגעות בעוברים שברחמן של הנשים, ושנית כאחד משלושה כוחות עליונים, יחד עם 'אל שדי' והמלאך מיכאל, שבהם מושבעים המזיקים השונים. בקמע נוסף, המופיע בכ"י T-S NS 322.69, שנכתב עבור אדם בשם יוסף בן פאקלימה, מוזכר הצירוף 'זרע אשמדאי ואגרת בת מחלת וכל כת דילהון', כאחדים מן הכוחות של המזיקים שהקמע נועד להציל מפניהם.

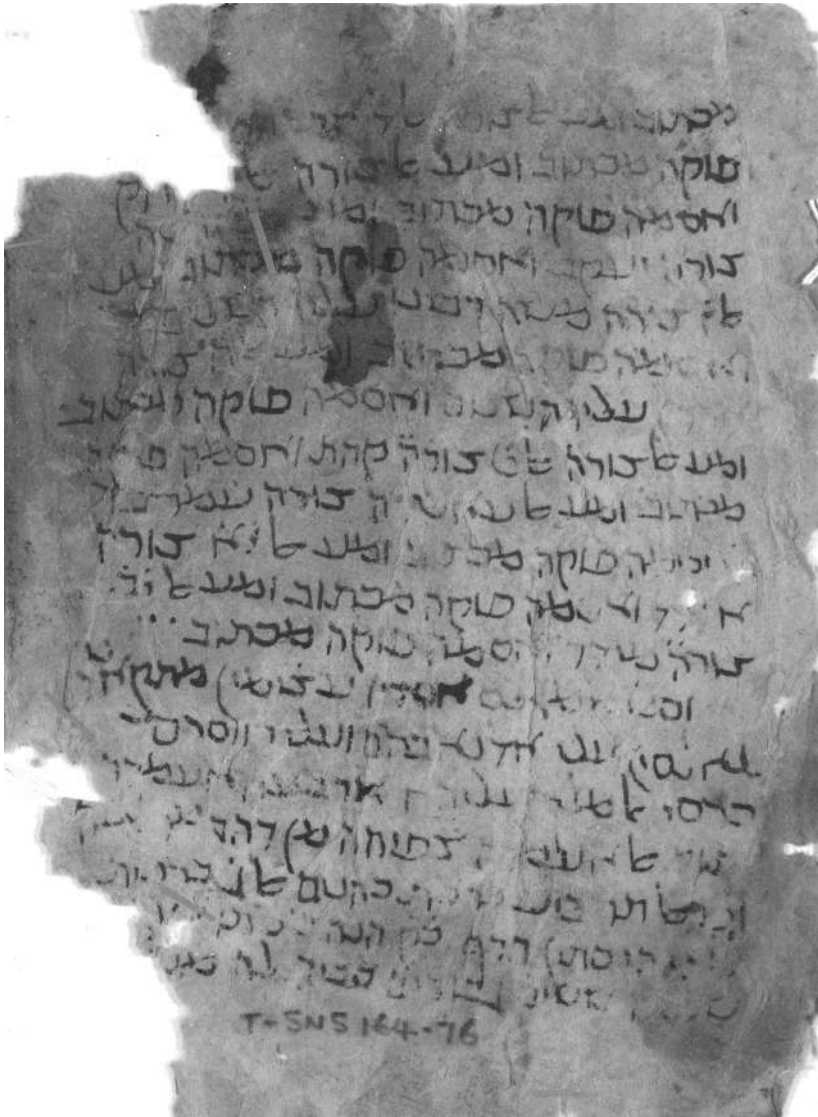
34 האופי המאי בנוסח זה של האגדה בא לידי ביטוי בהופעתם של השדים וצורות 'אדם מדבר' על מדרגות הכסא. על דמותו המאגית של שלמה ושליטתו בשדים ראה, בין היתר: P.A. Torijano, *Solomon the Esoteric King: From King to Magus, Development of a Tradition*, Leiden 2002, pp. 41–87.

הכסא, כיתוב מעל שתיים עשרה הדמויות מזהב, ציון שמו של שת (במקום של נוח) בין דמויותיהם של אדם הראשון ושם, והחזרה המפורטת בכל אחת משתיים עשרה הדמויות מזהב שהיו על הזמורות.

בחירתו של השד אשמדאי כדוגמה לשדים שהיו על כסא שלמה יכולה להיות מובנת על רקע קשריו של שד זה עם שלמה המלך, אף ששד זה אינו מופיע בטקסטים רבים מן הגניזה. אף ייתכן ששמו של אשמדאי מצביע על פער שהיה קיים בין התרבות האורלית לזו הכתובה לאור הפופולריות של אשמדאי.

בעלי חיים כגון יחמור, ראם וגרפית, וכן האדם המְדַבֵּר והשד, המופיעים בנוסח הגניזה, מוזכרים גם בנוסח של האגדה שבכ"י מינכן, אם כי ההקשרים שבהם מופיעים בעלי החיים בשני כתבי היד אינם זהים. דומה שמסורות שונות של אגדת כסא שלמה, בדומה לאגדות אחרות, נדדו בין קהילות יהודיות במזרח ובמערב ותרמו לעיצובם של נוסחים שונים, תוך השאלה של מוטיבים, עיבודם וסגנונם מחדש.

Cambridge University Library T-S NS 164.76v

